

DEPARTAMENT DE BIOLOGIA VEGETAL

Acta Botanica Barcinonensia

51 (2008)

UNIVERSITAT DE BARCELONA

U

B

Acta Botanica Barcinonensia

51 (2008)

UNIVERSITAT DE BARCELONA

LA PROBLEMÀTICA TAXONÒMICA D'*OPHRYS ASILIFERA* VAYR. I D'*OPHRYS PASSIONIS* SENNEN (*ORCHIDACEAE*)

J. E. ARNOLD ¹

ABSTRACT

The taxonomical problems of *Ophrys asilifera* Vayr. and *Ophrys passionis* Sennen (*Orchidaceae*)

The problems with the taxonomical status of *Ophrys asilifera* Vayr. and the nomenclature of *Ophrys passionis* Sennen are discussed. After a revision of the corresponding literature and of herbaria sheets of *O. asilifera*, *O. passionis* and *O. arachnitiformis* from Catalonia, we conclude that 1) *O. asilifera* Vayr. is a synonym of *O. apifera* var. *trollii* (Hegetschw.) Rchb. fil., and not of *O. scolopax* Cav., as it has frequently been considered; and 2) the name *O. passionis* Sennen must be applied to the same plants which have been named this way up to now, and not to the *Ophrys arachnitiformis* s.l. populations of Catalonia (and Languedoc), as proposed by DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (2006). Therefore, the new name *O. caloptera* Devillers-Terschuren & Devillers must be considered as a superfluous synonym of the Sennen's name. At the same time, we lectotypify *O. asilifera* Vayr.

Key words: *Ophrys*, *Ophrys asilifera*, *O. passionis*, *O. caloptera*, *Orchidaceae*, Nomenclature

RESUM

Es discuteixen els problemes concernents a l'estatus taxonòmic d'*Ophrys asilifera* Vayr. i la nomenclatura d'*Ophrys passionis* Sennen. Havent revisat la bibliografia corresponent i diversos plecs d'*O. asilifera*, *O. passionis* i *O. arachnitiformis* de Catalunya, arribem a dues conclusions: 1) *O. asilifera* Vayr. és un sinònim d'*O. apifera* var. *trollii* (Hegetschw.) Rchb. fil., i no pas d'*O. scolopax* Cav., com s'ha considerat sovint; i 2) el binomen *O. passionis* Sennen ha de ser aplicat a les mateixes plantes a què s'aplicava fins ara i no pas per a designar les poblacions d'*Ophrys arachnitiformis* s.l. de Catalunya (i del Llenguadoc), com han proposat DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (2006). Per això, el nom. novum *O. caloptera* Devillers-Terschuren & Devillers en substitució d'*O. passionis* ha de ser considerat un sinònim superflu del nom de Sennen. Alhora, hem lectotipificat *O. asilifera* Vayr.

Mots clau: *Ophrys*, *Ophrys asilifera*, *O. passionis*, *O. caloptera*, *Orchidaceae*, Nomenclatura

¹ Passeig de Pere III, 73, 3r, 2a. 08242 Manresa, Spain. E-mail: jarnold@xtec.cat

Introducció

Es fa una anàlisi detallada dels problemes taxonòmics d'*O. asilifera* Vayr. i d'*O. passionis* Sennen, en el primer cas perquè sembla que fins ara no s'havien considerat les dades de la descripció original i dels plecs d'herbari de l'autor, i en el segon per discutir (i rebutjar) la proposta de DEVILLERS-TERSCHUREN & DEVILLERS (2006) segons la qual s'ha de fer servir un nom nou (*O. caloptera* Devillers & Devillers-Terschuren) en comptes d'*O. passionis*, ja que en realitat Sennen hauria designat amb aquest binomen les *O. arachnitiformis* s.l. de Catalunya.

Material i mètode

S'ha fet una revisió detallada de la bibliografia referida a la descripció i valoració taxonòmica tant d'*O. asilifera* com d'*O. passionis*, i també s'han revisat (i, en molts casos, fotografiat o fotocopiats) els plecs d'*O. asilifera* de l'Herbari Vayreda, conservat a l'Institut Botànic de Barcelona, i els d'*O. passionis* (de l'exsiccata *Plantes d'Espagne – F. Sennen*) conservats als Herbaris BC i Sennen (Institut Botànic de Barcelona) i a l'Herbari MA (Real Jardín Botánico de Madrid). També s'han revisat i fotografiat els plecs (principalment també de *Plantes d'Espagne – F. Sennen*) d'*O. arachnitiformis* de l'Herbari Sennen i de l'Herbari BC que van ser determinats pel mateix Sennen. Al mateix temps, hem escollit un plec de l'Herbari Vayreda com a lectòtip d'*O. asilifera* Vayr., tàxon del que no hem trobat l'holòtip.

Ophrys asilifera Vayr.

A final del segle XIX VAYREDA (1879: 163-164, i 1880: 98-99, dues edicions amb diferent paginació i numeració de les làmines) va descriure una nova espècie d'*Ophrys*, *O. asilifera* Vayr., a partir de material de l'Herbari Bolòs (Bolòs Hb., Bolòs R.) recol·lectat en juny de 1871 a Santa Margarida de la Cot, prop d'Olot. La descripció en llatí es complementa amb uns comentaris en castellà on es remarquen els trets diferencials del label, s'explica que l'epítet específic fa referència a la forma d'aquest, comparable a la de l'abdomen dels dípters del gènere *Asilus*, i es diu que un dibuix de la planta fet pel propi Bolòs acompanyava el plec d'herbari. L'espècie és il·lustrada per un dibuix litografiat a pàgina completa (làmina VI en l'edició de 1879, encara que en el text s'indica làmina II, que és la numeració de la mateixa làmina en l'edició de 1880); potser el dibuix (de F. Kraus) és una còpia de l'original de R. Bolòs al qual es refereix Vayreda.

Aquest binomen va ser recollit, sense cap comentari, en el tom I de *Plantae europaeae* de RICHTER (1890: 261) i també en el *Supplementum Prodromi Florae Hispanicae* de WILLKOMM (1893: 43), en aquest cas acompanyat de la transcripció de la descripció llatina original més dues línies sobre la seva localització, abundància, període de floració i la indicació (n. v.), i d'una observació on diu que Vayreda li havia comunicat per carta que, tot i havent comparat només tres exemplars, sospitava que es tractava d'una monstrositat d'*O. scolopax* Cav. L'espècie també figura (amb

Figura 1. Plec d'*Ophrys asilifera* (Herbari Vayreda, Institut Botànic de Barcelona) i còpia de la litografia corresponent a aquest tàxon (làmina VI en l'edició de 1879, làmina II en l'edició de 1880), escollit com a lectòtip d'*O. asilifera*. Foto: Jordi Pallàs (IBB).

un ? previ) en la *Monographie des orchidées d'Europe* de CAMUS *et al.* (1908: 270), dintre de l'apartat d'*O. scolopax*, tot indicant que, d'acord amb la descripció [de Vayreda], la planta s'hauria de situar entre *O. apifera* (per la forma llargament rostrada del ginostem) i *O. scolopax* (pel label profundament trilobat), i que segons Willkomm podria ser una monstrositat d'*O. scolopax*. Posteriorment, en la *Iconographie des orchidées d'Europe*, CAMUS & CAMUS (1921-1929: 317) repeteixen (sense el signe ?) el mateix text i situació d'*O. asilifera* que en l'obra anterior, afegint a la possibilitat que es tracti d'una monstrositat d'*O. scolopax* «ou plutôt, de l'*O. apifera*, en raison de la longueur du bec du gynostème».

Sembla que la valoració d'aquest tàxon pels autors més recents tampoc va tenir en compte ni la descripció i la il·lustració de Vayreda ni la revisió del seu herbari. En el vol. V de la *Flora de Catalunya*, CADEVALL & FONT QUER (1933: 338) indiquen que no consignen *O. asilifera* Vayr. perquè Willkomm (sense referència bibliogràfica) la considera una monstrositat d'*O. scolopax*, «de la qual presenta el label profundament trilobat (Camus, p. 270)». Més recentment, en la seva revisió taxonòmica del gènere *Ophrys*, BAUMANN & KÜNKELE (1986: 371) consideren que *O. asilifera* Vayr. és un sinònim d'*O. scolopax* Cav., i aquesta valoració es repeteix en tota una sèrie de treballs posteriors: el catàleg de les orquídiades ibèriques i baleàriques de GALÁN CELA & GAMARRA (2003), el vol. XXI de *Flora iberica*, però amb ? (ALDASORO & SÁEZ 2005) i, per últim, en el *Proyecto Anthos* (ANTHOS 2007), on s'indica que el sinònim acceptat d'*O. asilifera* Vayr. és *O. scolopax* Cav. En canvi, no es troba cap referència a aquest tàxon en diverses flores (Soó 1980; BOLÒS & VIGO 2001) ni en catàlegs d'orquídiades (KREUTZ, 2004).

Però la descripció i la il·lustració originals confirmen, sense cap mena de dubte, que en realitat l'espècie de Vayreda no té cap relació amb *O. scolopax*, sinó que correspon a (i, per tant, s'ha de tractar com a sinònim de) *O. apifera* var. *trollii* (Hegetschw.) Rchb. fil., tàxon descrit inicialment com a espècie (*O. trollii* Hegetschw. (1840)) i que en l'actualitat se sol considerar una simple varietat d'*O. apifera*, que alguns autors rebaixen a forma (forma *trollii* (Hegetschw.) P.D.Sell) o a *lusus* (*lusus trollii* (Hegetschw.) Nelson; vg., p. ex., BOURNÉRIAS & PRAT 2005). En canvi, BOLÒS (1991) el tracta com a subespècie (*O. apifera* subsp. *trollii* (Hegetschw.) O. Bolòs), i així figura al Vol. IV de la *Flora dels Països Catalans* (BOLÒS & VIGO 2001) i a la guia de SANZ & NUET (1995), malgrat que ja s'havia proposat prèviament aquesta mateixa categoria taxonòmica: subsp. *trollii* (Hegetschw.) K. Richter (1890).

A més, la (correcta) valoració d'*O. asilifera* com a sinònim d'*O. apifera* var. *trollii* ja es troba als dos plecels no numerats d'aquest tàxon inclosos a l'Herbari Vayreda (Herbarium Stanislai Vayreda), conservat a l'Institut Botànic de Barcelona. El primer (fig. 1), amb dues plantes, té dues etiquetes: en la principal (de l'Herbarium Stanislai Vayreda) s'indica *O. asilifera*, Vayr., la localitat (Olot, Sta. Margarida) i leg. Fr. Bolòs, però sense data de recol·lecció, mentre que a l'etiqueta més petita, retallada i manuscrita, figuren tres noms: *O. asiliflora* Nob. [= *nobis*], *O. asilifera* (l'únic nom amb tinta, i la inscripció *mihi* al costat) i *O. apifera* Huds. b *Trollii* Rch. i també Olot, Bolos F. Aquest plec l'escollim com a lectòtip aquí designat, ja que no hem pogut trobar de forma segura l'holòtip. El segon plec, també amb dues plantes,

inclou només l'etiqueta de l'herbari, amb tres noms: *Ophrys asiliflora* Vayr. [no *asilifera*] i, a sota, en lletra més petita, *O. apifera* Huds. V. *Trollii* Rchb. (amb un ? al costat) i *O. monorchis* Bolos hb., seguits de les dades de la localitat (S^a Margarida (c. Olot), in pascuis sylvaticis, 500 ms.) i la data de recol·lecció (13 Jun. 1898), però no hi figura el recol·lector.

Hi ha problemes per interpretar aquest material d'herbari. La indicació «leg. Fr. Bolòs» del primer plec és difícil d'entendre, perquè Francesc Bolòs era l'avi de Ramon Bolòs, i Vayreda va descriure *O. asilifera* a partir d'un plec de l'herbari R. Bolòs. Potser va ser Francesc Bolòs qui va trobar la planta per primera vegada i la va incloure en el seu herbari, que va ser revisat posteriorment per R. Bolòs, el qual va retrobar posteriorment la planta al camp, i va fer un altre plec d'herbari (que seria el plec tipus, no localitzat) acompanyat del corresponent dibuix (els problemes amb l'herbari de Fr. Bolòs són comentats en el mateix treball de VAYREDA, 1879: 11). Així s'explicaria la referència de Willkomm a la carta on Vayreda li diu que només ha pogut examinar tres exemplars d'*O. asilifera* (el del plec tipus de R. Bolòs i els dos del plec de l'herbari de Fr. Bolòs?) i que VAYREDA (1879: 164) escriguí «(Bolòs hb., Bolós, R.)». Tot continuant amb les suposicions, potser després de la publicació de Vayreda, R. Bolòs va tornar a recol·lectar *O. asilifera* (el plec de 1898) i llavors o al cap d'un temps (després d'haver passat els plecs a l'herbari Vayreda?) es va adonar que les plantes corresponien a *O. apifera* var. *trollii* i va modificar les etiquetes dels dos plecs afegint-hi la nova identificació.

En la descripció d'*O. asilifera* VAYREDA (1879) indica com a sinònim *O. monorchis* L. Bolós hb., el qual també és recollit per WILLKOMM (1893: «*O. Monorchis* Bolós hb. c. icona», referint-se, per tant, al plec de R. Bolòs, i basant-se en la informació d'aquesta última publicació, per CAMUS *et al.* (1908) i per CAMUS & CAMUS (1921-1929), en tots els casos sense cap comentari.

Més d'un centenar d'anys després, *O. apifera* var. *trollii* es continua trobant a la mateixa zona prop d'Olot on R. Bolòs (?) la va localitzar per primer cop (BOLÓS 1991 (!)). L'altra localitat coneguda a la península Ibèrica es troba també a Catalunya, a Maçanet de Cabrenys (Alt Empordà) (BOU 1984).

***Ophrys passionis* Sennen**

La història d'aquest binomen és molt complicada. SENNEN (1926) va descriure de Catalunya *O. passionis* Sennen com a nova espècie en l'etiqueta impresa (descripció *in schedulis*) dels plecs de la seva exsiccata 1926- *Plantes d'Espagne*- F. Sennen, n° 5881. Gairebé quaranta anys després NELSON (1962) va descriure una nova subespècie d'*O. sphegodes*, *O. sphegodes* subsp. *garganica* E. Nelson, d'Itàlia i Catalunya. Posteriorment, en una primera revisió del gènere *Ophrys* a Catalunya, ARNOLD (1981) va suggerir que la subespècie de Nelson i l'espècie de Sennen havien de ser el mateix tàxon, però no va desenvolupar aquest argument. Més recentment, DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (1994) validen el binomen *O. passionis* (un *nomen nudum* d'acord amb la revisió taxonòmica del gènere *Ophrys* de BAUMANN & KUNKELE 1986) amb una nova descripció (i un nou tipus, una planta de França) com

a *O. passionis* Sennen ex Devillers-Terschuren & Devillers. En canvi, SANZ & NUET (1995) entenen que la descripció de Sennen *in sched.* és vàlida, però que el rang taxonòmic hauria de ser el de subespècie: *O. sphegodes* subsp. *passionis* (Sennen) Sanz & Nuet. Per últim, LEWIN & SOCA (2001) confirmen que la descripció de Sennen, com que va ser anterior a 1953, s'ajusta a les normes del Codi Internacional de Nomenclatura Botànica, i la validen definitivament com a espècie, triant com a lectòtip un dels plecs de *Plantes d'Espagne/Plantas de Barcelona* de l'Herbari Sennen (ara a l'Herbari BC amb el núm. 839666) conservat a l'Institut Botànic de Barcelona.

Actualment, per tal de diferenciar les plantes del NE de la Península Ibèrica i del SW de França de les italianes, de pètals sovint més amples i label generalment més gros, però amb el mateix pol·linitzador, es fa servir la categoria de varietat (*O. passionis* var. *passionis* vs. *O. passionis* var. *garganica* (E. Nelson ex O. Danesch & E. Danesch) P. Delforge, en DELFORGE (2005)) o subespècie (*O. passionis* subsp. *passionis* vs. *O. passionis* subsp. *garganica* Nelson ex H. Baumann & R. Lorenz, en BAUMANN *et al.* (2006)).

L'estabilització nomenclatural de LEWIN & SOCA (2001), que va ser adoptada de manera general, semblava definitiva. Però en una detallada revisió d'*O. arachnitiformis* s.l. a França i a les regions limítrofes, DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (2006) consideren que *O. arachnitiformis* s.l. s'hauria de dividir en tres espècies (o subespècies) diferents: *O. arachnitiformis* Gren. & Phil. (s. str., les poblacions de la Provença-Costa Blava), *O. occidentalis* Scappaticci & Demange (les poblacions de la vall del Roine) i *O. passionis* Sennen (les poblacions de Catalunya i el Llenguadoc). (Les propostes prèvies anaven en el sentit de dividir *O. arachnitiformis* s.l. en només dos tàxons, *O. exaltata* subsp. *arachnitiformis* i *O. exaltata* subsp. *marzuola* (SOUCHE 2004) o, alternativament, *O. arachnitiformis* i *O. occidentalis* (SCAPPATICCI 2002, SCAPPATICCI *et al.* 2005). Llavors, les poblacions d'*O. arachnitiformis* s.l. de Catalunya-Llenguadoc s'inclourien en *O. exaltata* subsp. *marzuola*, en el primer cas, i en *O. occidentalis* en el segon.) Els estudis dels autors indiquen que les poblacions catalanes i del Llenguadoc d'*O. arachnitiformis* s.l. s'han de designar (si són tractades amb categoria d'espècie) com a *O. passionis* Sennen, ja que el binomen de Sennen s'hauria referit originalment a les *O. arachnitiformis* de Catalunya i no pas a les plantes que fins ara es coneixien amb aquest nom. En conseqüència, les antigues *O. passionis* Sennen haurien de ser designades per un *nomen novum*, *O. caloptera* Devillers-Terschuren & Devillers.

En la recent guia d'orquídies de França, Suïssa i els Països Baixos de DELFORGE (2007) ja es fa servir *O. caloptera* Devillers-Terschuren & Devillers, remarcant que després de 1994 aquesta espècie havia estat anomenada, incorrectament, *O. passionis*, i l'epítet *passionis* figura en una de les varietats d'*O. arachnitiformis* Gren. & Phil., la var. *passionis* (Sennen) P. Delforge.

L'anàlisi i el raonament de DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (2006) es basen en el fet que no es poden diferenciar bé *O. passionis* i *O. arachnitiformis* en el material d'herbari (característiques de la cavitat estigmàtica, color del label), i, per tant, s'ha de recórrer sobretot a les dades de la descripció original i a les característiques de les plantes herboritzades, d'una banda, i a la informació fenològica que es pugui

obtenir dels plecs d'herbari i dels estudis de camp, d'una altra. El raonament per considerar que Sennen havia aplicat el binomen *O. passionis* a les plantes d'*O. arachnitiformis* s.l. de Catalunya es pot resumir en aquests dos punts:

a) En relació amb les dades de la descripció original i les que es poden aconseguir del material herboritzat, sembla que la diferenciació que feia Sennen entre *O. passionis* i *O. arachnitiformis* no era prou clara: a l'etiqueta impresa d'*O. passionis* es llegeix «*O. passionis* Sennen ad *O. arachnitiformis* Gren. et Phil. *accedens*, sec. Dr. A. Camus» i, a més, hi ha un plec, també de *Plantes d'Espagne*, dipositat a l'herbari W (Viena) i etiquetat per Sennen com a *O. arachnitiformis*, que conté plantes recol·lectades el 20 i 28 de maig de 1925, a 450-500 m d'altitud, i que els autors consideren que corresponen indubtablement al tàxon del grup d'*O. incubacea* que comenten en el text [es refereixen a *O. passionis* en el sentit clàssic, que se sol incloure en el grup d'*O. incubacea*]. També, segons els autors, la mida relativament moderada de les flors de les plantes d'*O. passionis* herboritzades per Sennen, els pètals poc amples i l'angle d'uns 70° de mitjana entre l'eix del ginostem i el pla del label concorden amb les característiques de les flors de les *O. arachnitiformis* de Catalunya-Llenguadoc.

b) Pel que fa a les dades fenològiques, les plantes d'*O. passionis* van ser recol·lectades per Sennen (prop de Sant Cugat, Barcelona) el 29 de març de 1926 [en l'etiqueta impresa de 1926- *Plantes d'Espagne* – F. Sennen s'indica 29-III, i en l'escripta a mà de la *Flora de Barcelona*, recol·lectades a la mateixa localitat i dia, 1926-29-III]. La gran quantitat d'exemplars (30) que contenen els plecs de *Plantes d'Espagne* i de *Flora de Barcelona* de diferents herbaris que van ser revisats per DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (2006), indiquen que la població havia arribat al màxim de floració en el moment de ser recol·lectades: 29 plantes amb totes les flors obertes i només una encara amb una poncella. Però aquesta fenologia és incompatible amb la de les poblacions que fins ara es designaven com a *O. passionis*, les quals a final de març a penes començarien la floració, mentre que s'ajustaria perfectament a la d'*O. arachnitiformis* de Catalunya per les mateixes dates, ja que la floració d'aquesta segona espècie és netament més primerenca. Llavors la indicació «Fleurit en populeuse colonie, généralement pendant la Semaine Sainte» que figura a l'etiqueta impresa d'*O. passionis* no seria correcta, ja que els autors han comprovat que en 1926 la Setmana Santa es va escaure entre el 13 i el 19 d'abril, i que les dades meteorològiques disponibles d'aquella època no justifiquen un avançament tan notable de la floració.

Però aquest raonament ens sembla totalment incorrecte. En primer lloc, les plantes del plec de Sennen d'*O. arachnitiformis* del 20 i 28 de maig de l'Herbari W (DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (2006): 347, fig. 5) no són d'*O. passionis*, sinó que corresponen sens dubte a *O. bertolonii* Moretti subsp. *catalaunica* (O. Danesch & E. Danesch) Soca (= *O. catalaunica* O. Danesch & E. Danesch); en l'exemplar fotografiat: forma del label, màcula escutelliforme, pilositat, sèpals clars (rosats? blancs?). A l'Herbari BC i a l'Herbari Sennen (tots dos a l'Institut Botànic de Barcelona) hi ha plecs de la mateixa sèrie que el de l'Herbari W (1925 - *Plantes d'Espagne*–

Figura 2. Àpex de dues plantes, unides per una etiqueta manuscrita (autor?) que indica *Ophrys bertolonii* Mor., d'un plec de l'exsiccata 1925- *Plantes d'Espagne*- F. Sennen n° 5548 (*Ophrys arachnitiformis* Gren. et Philip. Barcelona: Manlleu, Torelló, Granollers de la Plana, 450-500 m. 20 et 28-V, leg. Hno. Gonzalo); el plec conté 4 plantes d'*O. bertolonii* Moretti subsp. *catalaunica* (O. Danesch & E. Danesch) Soca (= *O. catalaunica* O. Danesch & E. Danesch).

F. Sennen núm. 5548. *O. arachnitiformis* Gren. et Philip.: Manlleu, Granollers de la Plana, 450-500 m, 20-28-V.1925, leg. Hno. Gonzalo, i altres de *Plantes de Barcelone* i de *Plantas de la Plana de Vich*, també d'*O. arachnitiformis* i de la mateixa data i recol·lector. Tots ells ja havien estat revisats i determinats com a *O. catalaunica* O. et E. Danesch per ARNOLD (1981), determinació que hem confirmat amb una nova revisió i registre fotogràfic d'aquest material (fig. 2).

Per tant, Sennen assimilava les plantes d'*O. bertolonii* Moretti subsp. *catalaunica* (O. Danesch & E. Danesch) Soca (= *O. catalaunica* O. Danesch & E. Danesch) a *O. arachnitiformis* (segurament pels sèpals rosats) l'any abans (1925) de la descripció d'*O. passionis*, per la qual cosa la referència a l'opinió de Camus («ad *O. arachnitiformis* Gren. et Phil. *Accedens*») s'hauria de considerar com una cortesia per l'opinió que Sennen li va demanar, però que no va tenir en compte basant-se en el seu coneixement previ de les plantes que ell considerava *O. arachnitiformis*.

A més, les flors d'*O. passionis* són de mida variable, mitjana o ocasionalment força grosses, solen tenir el label amb un aspecte bombat, molt convex i amb gibositats de molt reduïdes a nul·les; les formes amb els sèpals i pètals rosats o blancs (denominades actualment formes *arachnitiformes*) són molt poc freqüents a Catalunya. La majoria dels exemplars dels plecs d'*O. passionis* de *Plantes d'Espagne* – *F. Sennen* que hem revisat (quatre dels Herbaris Sennen i BC, de l'Institut Botànic de Barcelona, i dos de l'Herbari M, del Real Jardín Botánico de Madrid) mostren el label amb les gibositats molt poc desenvolupades, en alguns casos s'aprecia molt bé una forma clarament bombada i sembla que no hi ha cap exemplar de sèpals clars, encara que aquesta característica pot ser de detecció problemàtica segons la qualitat del material premsat. Tot això contrasta amb les característiques de les flors d'*O. arachnitiformis*: label de forma molt més variable (estreta o més ampla, apuntada o més eixamplada), sovint amb gibositats petites però ben visibles i amb l'apèndix curt però moltes vegades una mica més llarg que el dels labels d'*O. passionis*, i, encara que la majoria d'exemplars tenen els sèpals i pètals verds, són freqüents els casos de sèpals d'un verd molt clar, gairebé blanc, o, més escassament, francament blancs, blanc-rosats o rosats (que Sennen no va trobar a la zona de Sant Cugat, perquè llavors segurament els hauria classificat com a *O. arachnitiformis* i no pas com a *O. passionis*). La comparació de l'angle que fa l'eix del ginostem amb el pla del label entre *O. passionis* i *O. arachnitiformis* de què parlen DEVILLERS & DEVILLERS-TERSCHUREN (2006) no la tenim en compte perquè ja s'ha dit que les *O. arachnitiformis* de Sennen corresponen realment a *O. bertolonii* Moretti subsp. *catalaunica* (O. Danesch & E. Danesch) Soca.

En segon lloc, l'argument que la fenologia de les plantes recol·lectades per Sennen no s'ajusta a la d'*O. passionis* sinó que s'apropa més a la d'*O. arachnitiformis* sembla no tenir prou entitat. Seria més encertat considerar que Sennen no es va equivocar en indicar que l'espècie generalment floreix per Setmana Santa, sinó que l'errada (potser en relació amb la seva gran productivitat) es va originar en el registre o en la transcripció de la data de recol·lecció. En un dels plecs d'*O. arachnitiformis* de 1925-*Plantes d'Espagne*- *F. Sennen* de l'Herbari Sennen, al que correspon la fig. 2, hi ha

una mena d'anella de paper amb unes línies escrites per ell mateix que diuen: «les récoltes des dernières années sont encore dispersées: elles ne pourront vous venir que plus tard. F.S.». La floració durant la Setmana Santa de 1926 (13-19 d'abril) explicaria la fenologia de la població (en una localitat de clima mediterrani amb molt poca tendència continental) representada pels exemplars dels plecs d'herbari.

Per últim, les dades actuals sobre la distribució de les dues espècies a Catalunya indiquen que *O. arachnitiformis* no arriba a la comarca del Vallès Occidental, on se situa Sant Cugat. Aquesta espècie es troba, amb una certa freqüència però sense formar poblacions gaire importants (al contrari del que passa en alguns punts de l'Empordà (Girona)), cap a la zona costanera de la província de Barcelona, no ultrapassant cap al sud el riu Llobregat ni endinsant-se cap a l'interior a la latitud de Barcelona capital. Cap al centre de Catalunya (comarques del Bages i l'Anoia) sí que s'hi troba, però sense formar poblacions gaire grans, per continuar pel límit S dels Prepirineus, tocant la Depressió Central (ARNOLD 1996). En canvi, *O. passionis* té a Catalunya una distribució molt més àmplia, que segueix la costa (excepte en la majoria de zones silícies) des de l'extrem N de Catalunya fins a la meitat de Tarragona, i penetra cap a l'interior, tant en comarques de clima mediterrani marítim com mediterrani continental, fins a arribar al límit occidental del país (bé que ascendeix poc per les zones muntanyoses més elevades i allunyades de la costa). A la comarca del Vallès Occidental es troba *O. passionis* en moltes localitats, formant ocasionalment poblacions d'un nombre d'individus relativament notable.

Per tot això, considerem totalment segur que la correspondència entre el binomen *O. passionis* i les plantes a les quals fins ara s'aplicava és l'original de Sennen, i que, per tant, s'ha de mantenir aplicat a les mateixes plantes. En conseqüència, *O. caloptera* Devillers-Terschuren & Devillers s'ha de tractar com un sinònim superflu d'*O. passionis* Sennen.

Agraïments

Josep Fàbrega ha fet la revisió del català i Vicent Haro la del resum en anglès. Hem fet diverses consultes relacionades amb l'Herbari Vayreda a la Dra. Neus Ibáñez (Institut Botànic de Barcelona), i Jordi Pallàs (Herbari BC, Institut Botànic de Barcelona) ens ha subministrat fotos dels plecs d'*O. asilifera* i d'*O. passionis* i ens ha facilitat la consulta dels plecs d'*O. arachnitiformis* de l'Herbari Sennen i de l'Herbari BC. El Dr. Àngel M. Romo (Institut Botànic de Barcelona) ens va permetre, ja fa molts anys, una primera consulta dels plecs d'*Ophrys* dels Herbaris Vayreda i Sennen, i fotocopiar els plecs d'*O. asilifera*. Helena Velayos (Biblioteca del Real Jardín Botánico de Madrid) va atendre les nostres consultes bibliogràfiques relacionades amb el treball de Vayreda (1879, 1880), i el Dr. Mauricio Velayos (Herbari MA, Real Jardín Botánico de Madrid) ens va facilitar la consulta i el fotocopiats dels plecs d'*O. passionis* de l'Herbari MA.

Bibliografia

- ALDASORO, J.J. & L. SÁEZ 2005 - *Ophrys* L. In: AEDO, C. & A. HERRERO (eds.), *Flora iberica* Vol XXI: 165-195. Real Jardín Botánico, CSIC. Madrid.
- ANTHOS 2007 - *Sistema de información de las plantas de España*. Real Jardín Botánico, CSIC – Fundación Biodiversidad. Recurso electrónico en www.anthos.es. (Consulta realitzada el juliol de 2007.)
- ARNOLD, J.E. 1981 - Notas para una revisión del género *Ophrys* L. en Cataluña. *Collect. Bot. (Barcelona)* 12(1): 5-61.
- BAUMANN, H. & S. KUNKELE 1986 - Die Gattung *Ophrys* L. – eine taxonomische Übersicht. *Mitt. Bl. Arbeitskr. Heim. Orch. Baden-Württ.* 18 (3): 306-688.
- BAUMANN, H., S. KÜNKELE & R. LORENZ 2006 - *Orchideen Europas mit angrenzenden Gebieten*. Eugen Ulmer KG. 333 pp. Stuttgart.
- BOLÒS, O. DE 1991 - Notes floristiques, IV. *Butll. Inst. Cat. Hist. Nat.* 59: 145-146.
- BOLÒS, O. DE & J. VIGO 2001 - *Flora dels Països Catalans*, vol. IV. Editorial Barcino. 750 pp. Barcelona.
- BOU, J. 1984 - *Flora i paisatge vegetal de la regió muntanyenca de l'Alt Empordà (Massís de les Salines* (2 vols.). Tesi de Llicenciatura. Facultat de Biologia. Universitat de Barcelona. 590 pp.
- CADEVALL, J. (& P. FONT QUER, col.) 1933 - *Flora de Catalunya* [...], Vol. V. Institut d'Estudis Catalans, Secció de Ciències. Palau de la Generalitat. 454 pp. Barcelona.
- CAMUS, E.G., P. BERGON & A. CAMUS 1908 - *Monographie des orchidées de l'Europe, de l'Afrique septentrionale, de l'Asie Mineure et des provinces russes transcaspianes*. Paul Lechevalier Ed. 518 pp. Paris.
- CAMUS, E.G. & A. CAMUS 1921-1929 - *Iconographie des orchidées d'Europe et du bassin méditerranéen*. Paul Lechevalier Ed. 560 pp. Paris.
- DELFORGE, P. 2005 - *Guide des Orchidées d'Europe, d'Afrique du Nord et du Proche-Orient*, 3e éd. Delachaux et Niestlé. 640 pp. Paris.
- DELFORGE, P. 2007 - *Guide des Orchidées de France, de Suisse et du Benelux*. Delachaux et Niestlé. 288 pp. Paris.
- DEVILLERS, P. & J. DEVILLERS-TERSCHUREN 1994 - Essai d'analyse systématique du genre *Ophrys*. *Natural. belges* 75 (Orch. 7 suppl.): 273-400.
- DEVILLERS, P. & J. DEVILLERS-TERSCHUREN 2006 - Essai de synthèse de la distribution des *Ophrys* du groupe d'*Ophrys exaltata* dans le sud de la France et les régions limitrophes. *Natural. belges* 87 (Orch. 19): 228-251.
- GALÁN CELA, P. & R. GAMARRA 2003 - Check list of the Iberian and Balearic orchids. 2. *Ophrys* L. - *Spiranthes* Rich. *Anales Jard. Bot. Madrid* 60(2): 309-329.
- KREUTZ, C.A.J. 2004 - *Kompendium der Europäischen Orchideen – Catalogue of European Orchids*. Kreutz Publishers. 239 pp. Landgraaf.
- LEWIN, J.M. & R. SOCA 2001 - *Ophrys passionis* Sennen, validation nomenclaturale. *J. Bot. Soc. Bot. France* 14: 49-52.
- NELSON, E. 1962 - *Gestaltwandel und Artbildung erörtert am Beispiel der Orchidaceen Europas und der Mittelmeerländer insbesondere der Gattung Ophrys (mit einer Monographie und Ikonographie der Gattung Ophrys)*. 250 pp. + 64 làmines. Verlag E. Nelson. Chernex-Montreux.
- RICHTER, K. 1890 - *Plantae europeae* [...] Tomus I. Librairie des sciences naturelles, Paul Klincksieck/Wilhelm Engelmann. [I]-VI [VII], [1]-378 pp. Paris/Leipzig.

- SANZ, H. & J. NUET 1995 - *Guia de camp de les orquídies de Catalunya*. Editorial Montblanc-Martin. 211 pp. Barcelona.
- SCAPPATICCI, G. 2002 - *Ophrys arachnitiformis* Grenier et Philippe subsp. *occidentalis* Scappaticci subsp. nov. Une réponse complémentaire a un problème taxonomique récurrent. *Orchidophile* 152: 127-137.
- SCAPPATICCI, G., M. DEMANGE & O. GERBAUD 2005 - Genre *Ophrys*. In BOURNÉRIAS, M. & D. PRAT *et al.*: *Les Orchidées de France, Belgique et Luxembourg*, 2e éd.: 310-399.
- SOÓ, R. DE 1980 - *Ophrys* L. In TUTIN, T. G., V.H. HEYWOOD, N.A. BURGESS, D.M. MOORE, D.H. VALENTINE, S.M. WALTERS & D.A. WEBB (eds.) *Flora Europaea* 5: 344-349. Cambridge University Press. Cambridge.
- SOUCHE, R. 2004 - *Les Orchidées sauvages de France grandeur nature*. Les créations du Pelican. 340 pp. Paris.
- VAYREDA, R. 1879 (1880) - Plantas notables [...] *Anales Soc. Esp. Hist. Nat.* VIII: 163-164, lám. VI (a l'edició de 1880 – 9: 98-99, lám. 2).
- WILLKOMM, H.M. 1893 - *Supplementum Prodromi Florae Hispanicae* [...]. Sumtibus E. Schweizerbart (E. Koch). [I]-X [X], [1]-370 pp. Stuttgart.

Rebut / Received: X-2007